

**ԲԱՌԱԲԱՐԴՄԱՆ ԵՎ ԲԱՌԱԾԱՆՑՄԱՆ ՑՈՒՑԻՉՆԵՐԸ
ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ
(տիպաբանական քննություն)**

ՀԱՄԱԿ ՍԱՄՈՆՅԱՆ

Վերջին ժամանակներս լեզվաբանական տիպաբանության նկատմամբ հետաքրքրությունը բավականին մեծացել է: Նախքան աշխարհի լեզուների համընդհանուր տիպաբանական բնութագրմանն անցնելը պետք է ունենալ այդ լեզուներից յուրաքանչյուրի ամբողջական նկարագիրը: Այդ առումով էլ առաջանում է նաև ժամանակակից հայոց լեզվի տիպաբանական քննության անհրաժեշտություն: Հայ լեզվաբանության մեջ առաջին անգամ դասական գրաբարը իր բոլոր մակարդակներով տիպաբանական բնութագրման է ենթարկել (հնչությային, ձևաբանական, շարահյուսական) Ա. Սարգսյանը¹:

Լեզուների ձևաբանական կառուցվածքի տիպաբանական քննությունը կարելի է կատարել քանակական մի շարք մեթոդների օգնությամբ: Ա. Սարգսյանը դիմել է Ջ. Գրինբերգի առաջարկած մեթոդին, քանի որ այդ մեթոդը արդյունավետ է լեզվական փաստերի ճշգրիտ ներկայացման տեսակետից:

Մեթոդը հնարավորություն է տալիս ի հայտ բերելու ամենատարբեր տիպի լեզուների կառուցվածքային (կցման, թեքման, բառաբարդման, բառածանցման, բառափոխության և այլն) բազմաթիվ ընդհանուր գծեր ոչ թե պատահականորեն, այլ նախապես ընտրված մի շարք էական հատկանիշների հիման վրա: Մեթոդը կոչվում է քանակական, թեև դա ամենևին էլ չի նշանակում, թե որակն այդտեղ անտեսվում է. ամեն մի քանակական վերլուծության նպատակն է որակի բացահայտումը:

Ջ. Գրինբերգի մեթոդը, որ հիմնված է Է. Սեպիրի հասկացական դասակարգման վրա բաղկացած է տասը ցուցիչներից՝ 1. M/W – համադրականություն, 2. A/J – կցականություն, 3. R/W – բառաբարդում, 4. D/W – բառածանցում, 5. I/W – գերակշռող բառափոխություն (թեքում), 6. P/W – նախածանցում, 7. J/W – վերջածանցում, 8. O/N – անջատականություն, 9. I/N – մաքուր բառափոխություն, 10. C/N – համաձայնություն²:

Ժամանակակից հայերենի կցականության ցուցիչի որոշմանը անդրադարձել ենք մեր մեկ այլ հոդվածում³: Սույն հոդվածի նպատակն է պարզել ժամանակակից հայերենի նախածանցման և վերջածանցման ցուցիչները՝ Ջ. Գրինբերգի մեթոդի և դասակարգման համաձայն:

¹ Տե՛ս Ա. Ե. Սարգսյան, Դասական գրաբարի տիպաբանական բնութագիրը / Հայոց լեզվի կառուցվածքը, Եր., 1975, էջ 324:

² Տե՛ս Գրինբերգ Ժ. Կвантитативный подход к морфологической типологии языка // Новое в лингвистике. Выпуск III. М., 1963, էջ 74:

³ Տե՛ս Հ. Սամսոնյան, Ժամանակակից հայերենի կցականության ցուցիչը // Հանրապետական գիտական նստաշրջանի նյութեր (4-5 դեկտ., 2008 թ.), Գյումրի, 2009:

Ժամանակակից հայերենի բառապաշարի հարստացման կարևորագույն աղբյուրը սեփական միջոցներով նոր բառերի ստեղծումն է: Այս նպատակի համար հայոց լեզուն կիրառում է երկու եղանակ՝ ածանցում և բարդացում, որոնցով կազմվում են բարդ և ածանցավոր բառեր, որոնք հայերենի բառապաշարում մեծամասնությունն են: Ուստի հայերենի տիպաբանական բնութագրման համար, ի թիվս այլ չափանիշների, կարևոր է պարզել նաև բառաբարդման և ածանցման ցուցիչներն ըստ նշված մեթոդի: Նշենք, որ Ջ. Գրինբերգի վերցրած ընտրանքի ծավալը (յուրաքանչյուր լեզվի համար ընդամենը 100 բառանոց տեքստ)⁴ համարելով անբավարար՝ վերլուծության ժամանակ առավելագույն ճշգրտություն ապահովելու համար հաշվի ենք առել ընտրանքի ծավալի և թույլատրելի հարաբերական սխալի մեծության հարաբերակցությունը: Սույն հոդվածի մեջ, փորձելով որոշել ժամանակակից հայերենի բառաբարդման և բառածանցման ցուցիչները, վերցրել ենք 1010 բառանոց տեքստ, քանի որ ինչքան ընտրանքի ծավալը մեծ է, թույլատրելի հարաբերական սխալը փոքր է:

Ջ. Գրինբերգի մեթոդի երրորդ ցուցիչը Սեպիրի դասակարգման սխեմայի մեջ առանցքային կետ է՝ դերիվացիոն (բառակազմական կամ ածանցական) և կոնկրետ հարաբերական հասկացությունների առկայություն/բացակայությունը: Հանդգվելով, որ հասկացությունների դասակարգման վրա հիմնված սեպիրյան մեկնակետով հնարավոր չէ գիտական անհրաժեշտ ճշտության հասնել, Ջ. Գրինբերգը ձևայինները դասակարգում է երեք խմբի՝ արմատական, ածանցական (բառակազմական) և բառափոխական⁵:

Առաջին խմբի ցուցիչն՝ $\frac{R}{W}$, բառաբարդման ցուցիչն է, որտեղ R -ն

արմատական ձևայինների թիվն է, իսկ W -ն՝ բառերի⁶: Ըստ այդ ցուցիչի՝ կարող են լինել երեք տիպի լեզուներ՝ 1. բառաբարդումից զուրկ լեզուներ (էսկիմոսերեն), 2. լեզուներ, որոնք մեծապես օգտվում են բառաբարդումից և 3. լեզուներ, որոնք միջին դիրք են գրավում:

Ինչպես գիտենք, բառերը կարելի է վերլուծել՝ բաժանել բաղադրիչների կամ կատարել ձևային վերլուծություն. օրինակ՝ *տնտեսագիտություն* բառը կարող ենք բաժանել *տն(տուն)-տես-ա-գիտ(գետ)-ություն* բաղադրիչների, *բարձրահասակ* բառը կարող ենք բաժանել *բարձր-ա-հասակ* բաղադրիչների, *տերևից* բառը՝ *տերև-ից* բաղադրիչների, *լճակում* բառը՝ *լճ(լիճ)-ակ-ում*: Բառերի վերածումը բաղադրիչների պարզում է, թե ինչ միավորներից են կազմված բառերը: Եթե այդ բաղադրիչները վերցնենք առանձին-առանձին, օրինակ՝ *տուն*, *բարձր*, *-ակ*, *-ություն* և այլն, կպարզվի, որ դրանք բոլորն էլ որոշ իմաստ ունեն, իսկ այդ բաղադրիչներից որևէ հնչյուն հեռացնելու դեպքում դրանք կամ կզրկվեն իմաստից, կամ էլ մի ուրիշ իմաստ կստանան:

Բառի վերլուծությամբ ոչ միայն պարզվում է բաղադրիչների կազմը, այլև ստացվում են այնպիսի միավորներ, որոնք այլևս վերլուծելի չեն և տվյալ հնչյունակազմով ու տվյալ իմաստով լեզվական անբաժանելի միա-

⁴ Տե՛ս **Гринберг Дж.** նշվ. աշխ., էջ 80:

⁵ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 77:

⁶ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 76:

վորներ են, ձևի և իմաստի անխախտելի միասնություն կազմող նվազագույն միավորներ՝ ձևայիններ: Ձևայիններն ըստ իրենց իմաստային և գործառական առանձնահատկությունների ընդունված է բաժանել **հիմնականի** և **երկրորդականի**: Երկրորդական ձևայինները իրենց հերթին բաժանվում են բառակազմական և ձևակազմական տեսակների: Դրանք միմյանցից տարբերվում են թե՛ իրենց բնույթով, թե՛ բառի կազմում ունեցած դերով:

Այն ձևայինները, որոնք արտահայտում են չտարբերակված բառային իմաստ, կոչվում են **հիմնական կամ արմատական ձևայիններ** (արմատներ):

Այն բոլոր երկրորդական ձևայինները, որոնք ծառայում են բառեր կազմելուն, կոչվում են **բառակազմական երկրորդական ձևայիններ** կամ **ածանցներ**: Բառակազմական երկրորդական ձևայինների արտահայտած իմաստը կոչվում է **ածանցական իմաստ**:

Քանի որ բառերի իմաստային հիմքն են կազմում հիմնական կամ արմատական ձևայինները, ապա պարզ երևում է, որ առանց հիմնական ձևայինների բառեր չեն լինում: Նշանակում է՝ հիմնական ձևային բառի անհրաժեշտ բաղադրիչն է կամ հենց ինքը՝ բառը: Հետևապես, բառերը կազմվում են կամ արմատներից՝ այլ ձևայինների հետ բաղադրվելով, կամ էլ արմատները (հիմնական ձևայինները) ինքնին գործածվում են որպես բառ: Տարբերակում են նաև ինքնուրույն, անկախ գործածություն ունեցող (տուն, մարդ) և «կապված» արմատներ, որոնք առանձին չեն գործածվում: Այսպես՝ *ապօրինաբար, անօրեն, օրենք, օրինակ* բառերը կազմված են *օրեն* արմատից, *գիտական, տգետ, գիտենալ* բառերը՝ *գետ (գիտ)* արմատից, որոնք ժամանակակից հայերենում առանձին չեն հանդիպում:

Բառի ձևային կառուցվածքի վիճակագրական քննությամբ կարելի է պարզել բառի մեջ հիմնական և երկրորդական (ածանցական) ձևայինների քանակական բնութագրերը, այսինքն՝ սահմանել բառաբարդման և ածանցման ցուցիչները ըստ Գրիմբերգի առաջարկած բանաձևերի:

Բառաբարդման ցուցիչը որոշվում է $\frac{R}{W}$ բանաձևով, որտեղ R - ը տեքստում

տուն հանդիպող արմատների քանակն է, իսկ W - ն՝ բառերի:

Կատարված ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ գրաբարյան 100-բառանոց տեքստում յուրաքանչյուր բառի միջին հաշվով ընկնում է 1,06 արմատ⁷: Միևնույն արժեքն է ստացվել նաև 1500-բառանոց այլ տեքստերի վիճակագրական քննությունից⁸: Ժամանակակից հայերենի բառաբարդման և ածանցման ցուցիչները որոշելու համար օգտվել ենք Մ. Խորենացու «Հայոց պատմություն» աշխատության աշխարհաբար թարգմանությունից⁹:

1010 բառանոց տեքստին միջին հաշվով բաժին է ընկնում 1110 ար-

մատական (հիմնական) ձևային, այսինքն՝ $\frac{R_{(\text{արմատական ձևային})}}{W_{\text{բառ}}} \frac{1110}{1010} = 1,1$:

Ժամանակակից հայերենի բառաբարդման ցուցիչը հավասար է 1,1-ի: Թվում է՝ հայերենի բառաբարդման ցուցիչը շատ ավելի բարձր արժեքներ

⁷ Տե՛ս **Ա. Ե. Սարգսյան**, նշվ. աշխ., էջ 324:

⁸ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 325:

⁹ Տե՛ս **Մովսես Խորենացի**, Հայոց պատմություն, Եր., 1981, էջ 301:

պետք է ունենար, սակայն անհրաժեշտ է հաշվի առնել, որ յուրաքանչյուր տեքստում որոշակի տոկոս են կազմում շաղկապները, կապերը, առանձին գրվող օժանդակ բայերը, որոնք լինելով մենաձևությամբ մենարմատ, ազդում են ընդհանուր տոկոսային հարաբերության վրա: Այնուամենայնիվ, գրաբարի համեմատությամբ ժամանակակից հայերենի բառաբարդման ցուցիչը փոքր-ինչ ավելի մեծ է, որ բացատրվում է նրա առավելապես կցական բնույթով և համադրական բարդությունների ավելի մեծ տարածմամբ (հմմտ.՝ *պատասխան տալ – պատասխանել* և այլն):

Համեմատության համար ներկայացնենք գրաբարից վերցված տեքստերի բառաբարդման ցուցիչի ընդհանուր պատկերը Ա. Սարգսյանի ուսումնասիրության մեջ¹⁰: Բառաբարդման ցուցիչի հաշվարկը տրվում է ստորև:

Աղյուսակ 1

Չեղիմակ	Բառերի թիվը	Բառաբարդման ցուցիչը
Ազաթանգեղոս	488	1,06
Կորյուն	672	1,09
Երգ երգոց	197	1,04
Գործք Առաքելոց	559	1,08
Միջին արժեքը	500	1,07

Երկրորդը բառածանցման (դերիվացիոն) ցուցիչն է, որը որոշվում է

$$\text{հետևյալ բանաձևով}^{11}, \frac{D_{(ածանց)}}{W_{(բառ)}} :$$

Վերջինիս բարձր արժեքների դեպքում տվյալ լեզուն պատկանում է բարդ կամ դերիվացիոն խմբին: Ժամանակակից հայերենի ածանցման ցուցիչը որոշվել է ըստ Մ. Խորենացու աշխատությունից վերցված վերոնշյալ հատվածի: Հաշվարկները ցույց են տվել, որ 1010 բառից բաղկացած հատվածին միջին հաշվով ընկնում է 225 ածանց: Հետևապես, ըստ հաշվումների՝ ժամանակակից հայերենի բառածանցման (դերիվացիոն) ցուցիչը հավասար է 0,22-ի ($\frac{D_{(ածանց)}}{W_{(բառ)}} = \frac{225}{1010}$):

Բացի ածանցման ընդհանուր ցուցիչից, Ջ. Գրինբերգն առանձնացնում է նաև նախածանցման և վերջածանցման ցուցիչները:

Ածանցները կարող են բաղադրական հիմքին միանալ սկզբից՝ *տարա-դրամ*, *ան-բիծ*, *փոխ-ըմբռնում*, կամ վերջից՝ *խնձոր-ենի*, *գիտ(գետ)-ություն*, *թև-ավոր* և այլն:

Հիմքի սկզբից դրվող ածանցները նախածանցներ են, վերջից միացողները՝ վերջածանցներ: Ժամանակակից հայերենի վերջածանցների մեծ մասը սկսվում է ձայնավորով, որով վերանում է հիմքը և ածանցը իրար միացնող հոդակապի անհրաժեշտությունը, ինչպես՝ *լճ-ակ*, *վարձ-ուլթ*, *ցող-ուլն*, *վայել-ուլչ*, *արծակ-ուլող*, *ջերմ-որեն*, *թաք-ուլստ*, *լեռն-ային*, *հերոս-ուլթյուն* և այլն: Պետք է նաև նշել, որ ժամանակակից հայերենին ածանց-

¹⁰ Տե՛ս Ա. Ե. Սարգսյան, նշվ. աշխ., էջ 322:

¹¹ Տե՛ս Гринберг Дж. նշվ. աշխ., էջ 75.

ների մեծ կուտակումներ հատուկ չեն: Առավել ևս խորթ են կուտակումները միանգամից արմատի ձախ և աջ կողմերում: Հայոց լեզվին հատուկ է ածանցների համաչափ տեղաբաշխում, որը պայմանավորված է հաղորդակցումը հեշտացնելու ձգտումով: Նախածանցների և վերջածանցների չափից ավելի մեծ կուտակումները առաջին հերթին դժվարացնում են ընկալողի գործը:

Ժամանակակից հայերենի ածանցման ամենատարածված բառափայերը կարելի է ներկայացնել հետևյալ կադապարներով՝ **Ա + ա** (արմատ + վերջածանց) և **ա + Ա** (նախածանց + արմատ): Հայտնի է, որ հայերենի նախածանցները, վերջածանցների համեմատությամբ, ավելի փոքրաթիվ են:

Հարկ է նաև նշել, որ, ի տարբերություն գրաբարի դասական շրջանի, արդի հայերենը ավելի հարուստ է նախածանցավոր կազմություններով:

Ըստ **Ջ. Գրինբերգի**՝ նախածանցման ցուցիչը որոշվում է հետևյալ բա-

նաձևով՝ $\left(\frac{P_{(նախածանց)}}{W_{(բառ)}} \right)$, որն արտահայտում է նախածանցների թվի հարա-

բերությունը բառերի թվին, իսկ վերջածանցման ցուցիչը՝ $\left(\frac{S_{(վերջածանց)}}{W_{(բառ)}} \right)$

բանաձևով, որն արտահայտում է վերջածանցների թվի հարաբերությունը բառերի թվին:

Ժամանակակից հայերենի նախածանցման և վերջածանցման ցուցիչները որոշելու համար դարձյալ օգտվել ենք Մ. Խորենացու «Հայոց պատմությունից»: Գրքի վերոհիշյալ հատվածում 225 ածանցներից 200-ը վերջածանցներ են, 25-ը՝ նախածանցներ:

Նախածանցման ցուցիչը ժամանակակից հայերենում հավասար է 0,02-ի, իսկ վերջածանցման ցուցիչը՝ 0,20-ի՝ (տե՛ս աղյուսակ 2):

Աղյուսակ 2

	Բառաբարդման	Նախածանցման	Վերջածանցման
Գրաբար	1,06	0,01	0,13
Ժամանակակից հայերեն	1,10	0,02	0,20

Դժվար չէ նկատել, որ ժամանակակից հայերենի բառաբարդման, նախածանցման և վերջածանցման ցուցիչները ժամանակի ընթացքում շատ քիչ են փոփոխվել: Դա բացատրվում է այն հանգամանքով, որ բառակազմության տեսակետից հայոց լեզուն բավականաչափ կայուն է և պատմական զարգացման ընթացքում պահպանել է հին շրջանից եկող բառակազմական կադապարները¹²:

¹² **Լ. Ս. Գրինբերգ**, Գրաբարի բառակազմությունը, Եր., 1987, էջ 362:

АСМИК САМСОНИАН – Индексы словосложения и деривации в современном армянском языке (Типологическое исследование). – Если не считать классификацию языков по географическому признаку, то для распределения их по группам ранее других использовался типологический критерий. В современной типологии широко применяются количественные методы лингвистического исследования. Это направление представлено трудами Дж. Гринберга, где находит числовое выражение несколько видоизмененная классификация Э. Сепира. Однако, в отличие от Э. Сепира и многих его предшественников, Дж. Гринберг сравнивает не языки в целом, а их отдельные категории, которые и снабжаются числовыми индексами. В статье методом количественного анализа Дж. Гринберга определены индексы словосложения и деривации (в т. ч. префиксации и суффиксации) в современном армянском языке, которые сопоставлены с древнеармянскими параллелями. Установлено, что по сравнению с древнеармянским в современном языке индексы словосложения и деривации несколько выше, хотя расхождение невелико, что объясняется устойчивостью словообразовательных моделей армянского языка по ходу его исторического развития.

HASMIK SAMSONYAN – Word composition and derivation markers in modern Armenian (a typological survey). – When not considering the geographic distribution of languages, typological analysis is considered one of the most ancient ways of language classification. Modern typology makes an extensive use of quantitative methods of linguistic analysis. This tendency in typological research papers is supported by works by J. Greenberg, who modified Sapir's classification to discover quantitative evaluation. Unlike E. Sapir and several of his predecessors, J. Greenberg compares not languages but their separate categories that are supplied by numerical markers.

Based on the method of quantitative analysis by J. Greenberg, the present paper defines word composition and derivation markers in modern Armenian and makes parallels with those in Old Armenian. It has been revealed that as compared to Old Armenian, in modern Armenian, word composition and derivation markers are relatively higher, though with slight divergence. This fact is accounted for by persistence of word composition models in the Armenian language over its historical development.